

VIOLA - Videncenter for Omsorg, Liv og Aldring

Kortlægning af formelle kvalifikationer og uddannelse i palliativ indsats på grunduddannelsesniveau i syv uddannelser:

- *Sygeplejerske*
- *Fysioterapeut*
- *Ergoterapeut*
- *Socialrådgiver*
- *Medicin*
- *Psykologi*
- *Teologi*

Projektgruppen:

Anette Meldgaard, lektor, MPH. Sygeplejerskeuddannelsen i Holstebro

Jette Henriksen, lektor, cand.cur., ph.d. Sygeplejerskeuddannelsen i Holstebro

Kirsten Halskov Madsen, lektor, cand.cur. Sygeplejerskeuddannelsen i Århus

August 2010

Kortlægning af formelle kvalifikationer og uddannelse i palliativ indsats på grunduddannelsesniveau i syv uddannelser.

- Sygeplejerske
- Fysioterapeut
- Ergoterapeut
- Socialrådgiver
- Medicin
- Psykologi
- Teologi

Baggrund og formål med projektet

Viola - Videncenter for Omsorg, Liv og Aldring¹, der er en del af Professionshøjskolen VIA University College, har med et regionalt fokus gjort palliation til et af syv faglige satsningsområder. Inspireret på tværs af uddannelser og af samarbejdspartnere i kommuner og regionale sygehusenheder indsamler videncenteret VIOLA erfaringer og viden fra lokale aktører og initierer et tværfagligt og tværsektorielt vidensamarbejde.

Motivationen til opstart af den faglige satsning i palliativ indsats er, at projektgruppens medlemmer, der er undervisere i VIA University College og tilknyttet videncenteret, er bekymrede for, hvordan studerende og nyuddannede skal kunne honorere de krav, der er til faglighed i den palliative indsats og er usikre på om professionsuddannelserne har tilstrækkeligt fokus på dette område. Desuden har aktører fra den kliniske praksis, som varetager opgaven, givet udtryk for et ønske om, at der sker en faglig styrkelse af den palliative indsats på basisniveauet i klinisk praksis.

Vi finder det derfor vigtigt, at kortlægge, hvad der aktuelt tilbydes af undervisning indenfor palliation (i bred forstand) i grunduddannelserne, der kvalificerer kommende fagprofessionelle til at udøve den palliative indsats. Data fra syv uddannelser er indsamlet i foråret 2010. Desuden ønsker vi med projektet på sigt at medvirke til at opsamle og formidle viden om palliativ praksis i primær- og sekundærsektor, herunder afdække kompetencer og behov for uddannelse. Viden fra projektet kan formidles ind i uddannelserne og til professionspraksis gennem efter- og videreuddannelses tilbud.

---

¹ Viola - Videncenter for Omsorg, Liv og Aldring <http://www2.viauc.dk/udvikling/aeldre/Sider/viola.aspx>

Formålet med hele projektet er således kvalitetsudvikling af den tværfaglige palliative indsats på basisniveauet, der i første omgang ønskes undersøgt gennem et curriculum studie af de syv implicerede uddannelser, der kvalificerer kommende fagprofessionelle til indsatsen.

Efterfølgende påtænker projektgruppen at udvide undersøgelsen gennem afdækning af procedurer og retningslinjer, der findes for den palliative indsats i primær- og sekundærsektor, samt hvordan den praktiske palliative indsats fungerer tværfagligt på basisniveau i primær- og sekundærsektor. Endelig ønskes der på sigt arbejdet med en model for, hvordan palliative fagprofessionelle kan opkvalificeres, og hvordan professionsuddannelserne kan blive bedre til at formidle viden om den palliative indsats.

Metode

Kortlægningen af grunduddannelse i palliativ indsats er foretaget i ergoterapeut-, fysioterapeut- og sygeplejerskeuddannelsen, på socialrådgiveruddannelsen samt på medicin-, psykologi- og teologistudiet. Det vil sige, at fokus er lagt på de lange og mellemlange videregående uddannelser. Projektet indgår i forlængelse af og i samarbejde med Det Palliative Nationale Videncenter PAVI's kortlægning af status for uddannelsesniveaet om palliation i Danmark². I praksis er undersøgelsen udført gennem kortlægning af curricula med afgrænsning til de ovenfor nævnte syv uddannelser, der er udbudt fra VIA University College og fra Århus Universitet.

Kortlægningen er en således en beskrivelse af de formelle kvalifikationer, som de studerende opnår i de ovennævnte uddannelser, som de aktuelt finder sted i 2010. Kortlægningen vil have fokus på hvilke emner, i forhold til palliation, der undervises i, hvilken litteratur, der anvendes, og hvor mange lektioner og evt. ECTS point, der afvikles i relation til palliation.

Projektgruppen

Projektgruppens tre medlemmer, der er ansat som undervisere ved sygeplejerskeuddannelsen i VIA University College, er: Anette Meldgaard, lektor, MPH. Sygeplejerskeuddannelsen i Holstebro, Jette Henriksen, lektor, cand.cur., ph.d. Sygeplejerskeuddannelsen i Holstebro og Kirsten Halskov Madsen, lektor, cand.cur. Sygeplejerskeuddannelsen i Århus.

---

² PAVIS hovedopgave i 2009-2011 er at kortlægge den palliative indsats i Danmark på specialist- såvel som basisniveau. Formålet med kortlægningen er at beskrive vilkår og indhold på et overordnet institutionelt niveau og for alle relevante institutionstyper (Palliativt Videncenter 2010).

<http://www.pavi.dk/ForskningOgUdvikling/kortlaegning.aspx>

Begrebsafklaring

Palliation betyder lindring. Ordet stammer fra latin ”pallium”, der betyder kappe, tæppe eller kåbe og anvendes i dag om den professionelle indsats for at forebygge og lindre lidelse for uhelbredeligt syge, døende mennesker samt for deres nærmeste.

Palliation er ikke defineret som et medicinsk speciale i Danmark, men kan betegnes som et tværfagligt område, der praktiseres på både et specialiseret niveau (hospice, palliative teams og palliative enheder) samt på et basisniveau i sundhedsvæsenet generelt (hospitaller, kommunal hjemmepleje, plejehjem og praktiserende læger m.v.)

WHO's definition af den palliative indsats, dansk version:

"at fremme livskvaliteten hos patienter og familier, som står over for de problemer, der er forbundet med livstruende sygdom, ved at forebygge og lindre lidelse gennem tidlig diagnosticering og umiddelbar vurdering og behandling af smerter og andre problemer af både fysisk, psykisk, psykosocial og åndelig art" (WHO 2002. jf. Sundhedsstyrelsen 2010).

Palliativ indsats retter sig mod de fysiske, psykiske, sociale og åndelige lidelser, der for den syge og for de nærmeste kan være forbundet med uhelbredelig sygdom og død. Palliativ indsats er tværfaglig og varetages i et samarbejde mellem relevante fagpersoner, den syge og de nærmeste pårørende.

Palliativ indsats er relevant, når alvorlig sygdom ikke kan helbredes (kuration) og indenfor kortere eller længere tid vil føre til døden. Palliativ indsats kan derfor være relevant samtidig med både livsforlængende behandling og rehabiliterende tiltag og:

- tilbyder lindring af smerter og andre generende symptomer
- bekræfter livet og opfatter døden som en naturlig proces
- tilstræber hverken at fremskynde eller udsætte dødens indtræden
- integrerer omsorgens psykologiske og åndelige aspekter
- tilbyder en støttefunktion for at hjælpe patienten til at leve så aktivt som muligt indtil døden
- tilbyder en støttefunktion til familien under patientens sygdom og i sorgen over tabet
- anvender en tværfaglig teambaseret tilnærmelse for at imødekomme behovene hos patienterne og

deres familier, inklusive støtte i sorgen om nødvendigt

- har til formål at fremme livskvaliteten og kan også have positiv indvirkning på sygdommens forløb
- kan indsættes tidligt i sygdomsforløbet, i sammenhæng med andre behandlinger, som udføres med henblik på livsforlængelse, som for eksempel kemo- eller stråleterapi, og inkluderer de undersøgelser, som er nødvendige for bedre at forstå og håndtere lidelsesfyldte kliniske komplikationer (www.sst.dk).

Organisering af palliativ indsats i Danmark

Den basale indsats - ydes i patientens eget hjem af primær sundhedssektor, herunder praktiserende læge, den kommunale hjemmepleje og/eller på plejehjem og af sekundær sundhedssektor på ikke-specialiserede hospitalsafdelinger.

Den specialiserede indsats – ydes af sekundær sundhedssektor, herunder hospices, palliative enheder i hospitalsregi og specialiserede palliative teams.

Tal og fakta om dødsfald i Danmark

- Alle dødsfald i 2008: 54.591
- 15.647 døde af kræftsygdom
- 15.485 døde af hjerte- og kredsløbssygdomme
- 5.785 døde af sygdomme i åndedrætsorganer
- 80 % er > 65 år
- 85 % af alle patienter i den palliative indsats er kræftpatienter
- 50 % dør på sygehus
- 25 % dør på plejehjem
- Ca. 3,2 % dvs. 17-1800 dør på hospice
- Resten dør i hjemmet og andre steder (Dødsårsagsregisteret 2008, www.sst.dk).

Som der fremgår af tallene er langt den største gruppe af palliative patienter mennesker med uhelbredelig kræftsygdom. Imidlertid er palliativ indsats jf. definitionen ikke diagnosespecifik, hvorfor alle mennesker med uhelbredelig og dødelig forløbende sygdom samt deres pårørende principielt er målgruppe for indsatsen.

Genstandsområdet for projektet - de syv uddannelser

De syv uddannelser, der har været genstand for undersøgelsen er ergoterapeut-, fysioterapeut- og sygeplejerskeuddannelsen, socialrådgiveruddannelsen samt medicin-, psykologi- og teologistudiet. Disse uddannelser kvalificerer alle fagprofessionelle til at løse opgaver blandt uhelbredeligt syge og døende mennesker på basisniveauet.

Andre faggrupper bidrager i større eller mindre grad til palliativ indsats, fx diætister, musikterapeuter m.fl., men er fravalgt i denne undersøgelse, da disse faggrupper oftest er beskæftiget med palliativ indsats på specialistniveauet. Endelig bliver den helt grundlæggende plejefunktion i basisniveauet ofte varetaget af social- og sundhedsassistenter og hjælpergrupper, hvilket ikke er undersøgt i dette projekt.

Data fra de syv uddannelser

Data er indsamlet gennem direkte personlig henvendelse eller brev/mailkontakt til og forespørgsler til studieledere og fagansvarlige på de enkelte uddannelser. Således har vi været interesseret i at finde ud af, om – hvad – og hvordan pleje, behandling, omsorg, støtte og indsats for uhelbredeligt syge og døende mennesker og deres pårørende forstås, italesættes og formidles på de enkelte uddannelser. Vi har ønsket at vide, hvor mange lektioner, der er tildelt emnet palliation og palliativ indsats. Vi har spurgt om andre fag end studiernes hovedfag behandler emnet, fx sygdomslære, psykologi eller andet. Endelig har vi spurgt om, hvilket pensum, der i givet fald anvendes til lektionerne, og om der er indlagte prøver eller eksaminer om emnet i uddannelsen.

I de fleste tilfælde har de kontaktede personer dobbeltchecket deres svar og tilbagemeldinger blandt relevante kollegaer i deres respektive uddannelser. Svarene er tilbagesendt som breve eller mails ofte suppleret med referencer til studieordninger, læseplaner og litteraturlister.

I flere af uddannelserne kendes og anvendes begrebet palliation og palliativ indsats ikke, hvorfor vi har udlagt begreberne med uddybende forklaringer og reference til ovenstående definitioner.

De tre universitetsuddannelser har i mindre grad end de fire professionsbacheloruddannelser fokus på professionsudøvelse, hvorfor dette skal medtænkes i den samlede kortlægning.

I det følgende beskrives resultater af dataindsamlingen i hver af de syv uddannelser.

Sygeplejerskeuddannelsen

Data fra sygeplejerskeuddannelsen, der udbydes i VIA University College i Holstebro, Viborg/Thisted, Randers, Silkeborg og Århus.

I Bekendtgørelse og studieordning for uddannelsen til professionsbachelor i sygepleje BEK nr. 29 af 24/01/2008 fremgår det om sygeplejerskens virksomhed:

”Sygeplejersken har i samarbejde med andre sundhedsprofessionelle et medansvar i forhold til sundhedsfremmende, sundhedsbevarende, forebyggende, behandlende, rehabiliterende og lindrende opgaver”. (Undervisningsministeriet 2008, s. 10).

Under læringsudbytte anføres at en professionsbachelor i sygepleje skal opnå kompetence til bl.a. at:

”beherske sygeplejehandlinger i forhold til centrale kliniske patientsituationer som f.eks. patienten med smerter, patienten med ændret perception, patienten med ernærings- og væskeproblemer eller patienten, der er lidende og døende” (Undervisningsministeriet 2008, s. 13).

På modul 10 (5. semester) studeres temaet: ”Sygepleje, akut og kritisk syge patienter/borgere, organisering og samarbejde”. Modulet retter sig bl.a. mod patienters/borgeres oplevelser, reaktioner, vilkår og handlinger i forbindelse med akut kritisk sygdom, lidelse og forestående død”. Imidlertid anvendes begrebet palliation eller palliativ indsats hverken her eller i resten af studieordningen for sygeplejerskeuddannelsen. På modul 10 har i alle de fem uddannelser specielt fokus på emnet palliativ indsats, hvor især sygeplejefaget, men fx også sygdomslære og farmakologi inddrager emner relateret til uhelbredeligt syge og døende palliative patienter.

Omsorg, pleje og behandling af uhelbredeligt syge og døende mennesker og deres pårørende er imidlertid temaer, som mange fag arbejder med gennem hele sygeplejerskeuddannelsen.

I dette samlede materiale har projektgruppen valgt at beskrive nogle generelle fænomener/begreber og emner relateret til palliation, som de fem repræsenterede sygeplejerskeuddannelser i VIA, har valgt at fremhæve, og som der undervises i på forskellige moduler/semestre, dog især på 3. og 10 modul i den teoretiske uddannelse. Det er således ikke alle skoler, der har alle de beskrevne emner på læseplanerne. Der ses en del sammenfald mellem læseplanernes emner og litteraturvalg, men der er ikke overensstemmelse, og der er ikke samarbejdet med henblik på at skabe ensartede læseplaner.

Det er af det foreliggende datamateriale svært at gennemskue det nøjagtige lektionsantal som de enkelte skole i deres modulplaner afsætter til emnet. Vi kan ej heller af datamaterialet godtgøre for uddannelse i palliativ indsats i den kliniske del af sygeplejerskeuddannelsen, da dette bl.a. vil være afhængigt af praktikstedernes borger- og patientgrupper, om den enkelte studerende vil kunne studere palliativ praksis.

Litteraturen, der anvendes i til undervisning af emnet i bred forstand, er omfattende og beskrives i forlængelse af emnerne velvidende, at ikke alle fem skoler henviser til al litteraturen i læseplanerne til sygeplejefaget. Da vi ikke har litteraturdata fra de øvrige fagområder på de fem skoler (der er tale om 19 fag i sygeplejerskeuddannelsen, hvoraf sygeplejefaget er langt det største), må vi antage at listen burde være meget længere, og derfor er ufyldstgørende fx ift. psykologi, sociologi, sygdomslære, jura, mm. Vi har imidlertid ment, det var ønskeligt for undervisere på grunduddannelserne at kunne læse disse litteraturangivelser, med henblik på at kunne blive inspireret til at udvikle læseplaner indenfor emnet.

Emner/begreber/fænomener der figurerer på læseplaner relateret til palliativ indsats:

- Palliativ indsats - hvad er? hvorfor? hvordan? til hvem? tværfaglighed? organisering?
- Thanatologi – herunder historiske, kulturelle, sundhedspolitiske og sociale perspektiver, og ritualer.
- Den lidende patient – patientperspektivet.
- Uhelbredelige og dødeligt forløbende sygdomme, symptomer, observationer og behandling.
- Sygepleje til den døende og den døde.
- Fysiske problemstillinger og symptomer hos den døende, bl.a. smerter, træthed, kvalme, opkastning, ernæring og væskeindtagelse, udskillelse af urin og afføring, diarre, forstoppelse, åndenød, mm.
- Psykiske problemstillinger, symptomer og tab hos den døende, herunder, sorg, krise, angst, mestring mm., og den psykiske sygepleje i den palliative indsats.
- Sociale problemstillinger og sociale støttemuligheder i den palliative indsats.

- Åndelige og eksistentielle problemstillinger og tab og den åndelige sygepleje i den palliative indsats.
- Pårørende til uhelbredeligt syge og døende, samt efterladte.
- Forskning, udvikling og kvalitetssikring af den palliative indsats – nationalt og internationalt.
- Kliniske retningslinjer og evidens i relation til palliativ indsats.
- Dødskriterier, dødstejn.
- Lovgivning og sundhedspolitiske retningslinjer, herunder sundhedsloven, lov om ligsyn, lov om social service og lov om autorisation af sundhedspersonale. WHO og Sundhedsstyrelsens strategi for palliativ indsats.
- Ethiske problemstillinger og dilemmaer, herunder organdonation, eutanasi, selvmord.
- Sygeplejerskens personlige udvikling og kompetencer i plejen af døende, herunder faglig vejledning og supervision.

Litteraturlisten og henvisninger til hjemmesider er en sammenfatning fra de fem uddannelsessteder (listen er opsat i alfabetisk orden)

Bastøe, Liv-Karin Halvorsen (2007) *Reaktioner og strategier i bearbejdningen af sygdom og ulykke*, in Pedersen, Søren og Mekki, Tone: ”Sygeplejebogen 1., 1.del”, 2.udgave, 1.oplag, Gads Forlag, s. 47-68

Bekendtgørelse af sundhedsloven LBK nr 95 af 07/02/2008. Kapitel 6 §25, kapitel 12, kapitel 42 §148, kapitel 54, 55, 56.

Bekendtgørelse af lov om autorisation af sundhedspersoner og om sundhedsfaglig virksomhed, nr. 1350 af 17/12/2008.

BEK nr 1249 af 06/12/2006: Bekendtgørelse om dødens konstatering ved uopretteligt ophør af al hjernefunktion

Benner, P. & Wrubel, J. 2001, *Omsorgens betydning i sygepleje: stress og mestring ved sundhed og sygdom*, Munksgaard Danmark, Kbh. pp.23-128.

Benner, P. & Wrubel, J. (2001) *At mestre symptomer* In ”Omsorgens betydning i sygepleje” udgave, 1. oplag, Munksgaard, København, s. 222-250

- Bonde, Lars Ole (2001) *Musik og smertebehandling*, in Fasting, Ulla og Lundorff, Lena (red.) "Smerter og smertebehandling i klinisk praksis", Munksgaard Danmark, København, s. 203-219
- Busch CJ, Hirsch A. Eksistensiell og åndelig omsorg. I: Kaasa S, redaktør. Palliasjon: Nordisk lærebok. Oslo: Gyldendal Akademisk; 2007. s. 115-141
- Busch, Christian Juul, mfl.(2002) *Religion, eksistens og sygepleje*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København s. 81-87
- Chinn LP, Kramer KM. Udvikling af kundskaber i sygeplejen. 1. udgave. København: Akademisk Forlag; 2005 s. 209-226
- Clausen B (2007) Sygepleje til døende herunder hospicesygepleje. I: Sygeplejebogen 2, 2. Del. Kamp Nielsen, B (red.). Gads Forlag, København, s. 513-540.
- Dahlberg, K. 2002, "Vårdlidande: det onödiga lidandet", *Vård i Norden*, , no. 22, pub. 63, nr. 1, pp. 4-8.
- Dalgaard KM. Uhelbredelig sygdom og død som et familieanliggende: samspil i triader. *Klinisk sygepleje* 2008;22 (2):25-34
- Dalgaard KM, Delmar C. Tidens betydning i en professionel omsorgspraksis for uhelbredeligt syge. *Tidsskrift for sygeplejeforskning* 2009; 25(1):3-8.
- Dalgaard, Karen Marie & Delmar, Charlotte (2008). The relevance of time in palliative care nursing practice. *International Journal of Palliative Nursing*. Vol, 14: 10. S. 472-476
- Dansk Selskab for almen Medicin. Palliation i Primærsektoren. København: Dansk Selskab for almen Medicin; 2004
- Dansk Sygeplejeråd 2004 , *De Sygeplejeetiske Retningslinjer*. Available: www.dsr.dk
- Den afdøde patient (2009). I: *Sygeplejeprocedurer og teknikker*. (Nielsen, B K red.) Gads Forlag, København. s.186-189.
- Dyregrov K, Dyregrov A. Støtte ved dødsfald – hvordan kan vi hjælpe? Virum: Dansk psykologisk Forlag; 2008. s. 29-88.
- Ellershaw E, Chris Ward. Care of the dying patient. *BMJ* 2003; (326):30-34
- Eriksson, Katie (2005) *Det lidende menneske*. 1.udgave, 4.oplag, Munksgaard Danmark. s. 31-35, s. 59–66, s. 76-93
- Eriksson, K. 1995, *Det lidende menneske*, Munksgaard Danmark, Kbh. pp.15-99.
- Eutanasi – lovliggørelse af drab på begæring? København: Det Ethiske Råd; 2003 s. 3-66
- Faglige retningslinjer for den palliative indsats. København: Sundhedsstyrelsen; 1999 Kap. 3 (3)

Fink R, Gates R. Pain Assessment I: Ferrell BR, Coyle N. Textbook of Palliative Nursing. Oxford University Press: 2001. p. 53-75.

Frølund JC. Væskeinfusion til døende kræftpatienter. Sygeplejersken 2008;108 (25):56-63.

Frølund, J.C. 2009, *Dyspnø hos uhelbredeligt syge og døende kræftpatienter: en systematisk litteraturgennemgang af hvilken evidens, der er for lindring af dyspnø hos uhelbredeligt syge og døende kræftpatienter*, Afdeling for Sygeplejevidenskab, Aarhus Universitet pp.1-75.

Giersing, U (2002) Omsorg for dem der drager omsorg. I: *Mennesker med kræft, sygepleje i et tværfagligt perspektiv*. (Appel Esbensen, B red.) Munksgaard Danmark, København. s.351-360.

Gulbrandsen, T.B. 2000, "At slås for håbet er at slås for livet!" in *Mit liv - mit håb: mennesker i mødet med alvorlig sygdom og tilskadecomst*, eds. K. Ronge & I. Østergaard, Høst, Kbh., pp. 50-59.

Guldin M. (2007) Sorg – reaktioner. Klinisk sygepleje; 21(2):45-50

Harald, J. 2000, "Den eneste virkelige død er den du dør hver dag ved at du ikke lever" in *Mit liv - mit håb: mennesker i mødet med alvorlig sygdom og tilskadecomst*, eds. K. Ronge & I. Østergaard, Høst, Kbh., pp. 200-211.

Hartling OJ. Liv og død i menneskets hænder. København: DR; 2008 s. 113-147

Hartling, O. (2003) Nej til aktiv dødshjælp. *Kronik i Politiken*, 14. november.
<http://politiken.dk/debat/kroniker/article72912.ece>

Hirsch A, Busch CJ. Ritualer ved dødsfald. I: Kaasa S, redaktør. Palliasjon: Nordisk lærebok. Oslo: Gyldendal Akademisk; 2007. s. 143-151.

Hole, T. 2007, "Kronisk hjertesvikt" in *Palliasjon: nordisk lærebog*, ed. S. Kaasa, 2nd edn, Gyldendal Akademisk, Oslo, pp. 620-630.

Honoré K. At være pårørende. I: Graubæk AM. redaktør. Patientologi – At være patient. København: Gads Forlag; 2010. s.167-189.

Hospice Forum Danmark: www.hospiceforum.dk

Hospice Limfjordens hjemmeside: www.hospicelimfjord.dk

Houngård L, Seibæk L. Perspektiver på lidelse i forbindelse med sygdom I: Holen M, Winther B. redaktører. Akut, kritisk og kompleks sygepleje. København: Munksgaard Danmark; 2009 s. 21-34

Hvid M. Dødens sociale dimensioner. I: Holen M, Winther B, redaktører. Akut, kritisk og kompleks sygepleje. København: Munksgaard Danmark; 2009 s. 51-70

Hørדם B, Pedersen P.U. Evidens fra klinikerens perspektiv. I: Hørדם B, Overgaard D, Pedersen PU. Klinisk sygeplejeforskning: udvikling og implementering. 1. udgave. København: Gads Forlag; 2008. s. 93-108.

Ilkjær, I (2007) Sygepleje til den døende patient – døden som socialt, sociologisk og biologisk fænomen. I: *Sygeplejebogen 1, del 1. Patientologi – sygeplejens værdier og virksomhedsfelt*. (Pedersen, S, Mekki, T red.) 2. udg. Gads Forlag. København. s. 209-246.

Ilkjær, I (2007) Livssyn værdier og behov for åndelig omsorg. I: *Sygeplejebogen 1. Patientologi – sygeplejens værdier og virksomhedsfelt*. (Pedersen, S, Mekki, T red.) 2. udg. Gads Forlag, København. s. 187-207.

Jensen, Troels Staehelin et al (2005) *Smertefysiologi*, Kap. 2 (s. 23-36)

Jespersen, Torben Worsøe (2001) Cancersmerter. I: Fasting, Ulla & Lundorff, Lena (red). *Smerter og smertebehandling i klinisk praksis*. København: Munksgaard, Danmark 1. Udg. S. 154 - 180.

Jespersen BA, Salomonsen A, Rasmussen TR. Symptomlindring ved dyspnoe. *Ugeskrift for Læger* 2007;169(44):3756-?

Jones Allan, Zachariae Bobby (2005): *Psykologiske processers betydning for Smerteoplevelsen*, Kap 10 (s. 129-140)

Kamp-Jensen M, Werner M. Klinisk rationel smertebehandling 2000(4) København: Lægemiddelstyrelsen; 2000

Kaasa, S. 2007, "Palliativ medisinen introduktion" in *Palliasjon: nordisk lærebog*, ed. S. Kaasa, 2nd ed, Gyldendal Akademisk, Oslo, pp. 31-47.

Kaasa, S. 2007, "Smertebehandling" in *Palliasjon: nordisk lærebog*, ed. S. Kaasa, 2nd edn, Gyldendal Akademisk, Oslo, pp. 261-269.

Kaasa, S. & Borchgrevink, P.C. 2007, "Hvad er smerte? Et klinisk perspektiv" in *Palliasjon: nordisk lærebog*, ed. S. Kaasa, 2nd edn, Gyldendal Akademisk, Oslo, pp. 271-283.

Kristensen K. Sundhedsjura. 3. udgave. København: Gad; 2009 s. 31-41

Larsen, B og Nørgård, MW (2008) Kan ord mindske smerte? In *Klinisk Sygepleje*, 22.årgang, nr.2, s. 45-52

Lov om lønmodtageres ret til fravær fra arbejde af særlige familiemæssige årsager LOV nr 223 af 22/03/2006.

Lovring I, Rasmussen VB, Reuther LØ, Jürgens G, Rasmussen H. Farmakologi, medicingivning og sygepleje. 11. udgave. København: Nyt Nordisk Forlag; 2009 Kap. 31, s. 321-325

Lundorff, Lena (2001) Kroppens sansning og reaktion på smerte. I: Fasting, Ulla & Lundorff, Lena (red). *Smerter og smertebehandling i klinisk praksis*. København: Munksgaard, Danmark 1. Udg. S 44-48.

Løkka, N. 2000, "Jeg var nok urolig, måske endda bange for at jeg skulle fejle noget alvorligt" in *Mit liv - mit håb: mennesker i mødet med alvorlig sygdom og tilskadecomst*, eds. K. Ronge & I. Østergaard, Høst, Kbh., pp. 25-37.

McCaffery, M. & Beebe, A. 1999, Ikke-invaderende tiltak for å lindre smerter In *Smerter*, Ad Notam Gyldendal AS 1996, Oslo, s. 161-178

McCaffery, Margo (2002) "Your patient is in pain: Here's how you respond", in *Nursing*, volume 32, number 10, pp 36-45

Madsen K.H, Skiveren J. Sygepleje og smertebehandling. I: Jensen TS, Dahl JB, Arendt-Nielsen L, redaktører. *Smerter: baggrund, evidens og behandling*. 2. udgave. Kbh: FADL; 2009 s. 363-370

Madsen Halskov, K & Due Madsen, L. (2001) *Sygeplejen i den palliative indsats*. Munksgaard, København

Madsen, Lisbet Due (2000) "Omsorg for det døende menneske" I: Ankersen, Lena m.fl. (2000). *Behandling og pleje af patienter med kræftsygdomme*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. S. 363-387

Martinsen, K. 2001, *Øjet og kaldet*, Munksgaard Danmark, Kbh. pp.11-49.

Mogensen T. Patienter med akutte smerter. I: Callesen T, Antonsen K. Christensen E, Lang-Jensen T, redaktører. *Den akutte patient*. København: Munksgaard Danmark. 2005. s. 197-204.

Morse JM. Lindring af den lidende patient I: Holen M, Winther B. redaktører. *Akut, kritisk og kompleks sygepleje*. København: Munksgaard Danmark; 2009 s. 117-126

Morse JM. "Toward a Praxis Theory of Suffering", *Advances in Nursing Science* 2001 sept; 24(1):47-59

Morse, J. M. and Carter, B. (1996) *The Essence of Enduring and Expressions of Suffering: The Reformulation of Self*. In *Scholarly Inquiry for Nursing Practice*, vol.10, no.1, pp 43-60

Neergaard, Mette Asbjørn & Grønvold, Mogens. (2009). *Forskning i palliation i Danmark*. Omsorg. Nordisk tidsskrift for palliativ medicin. Vol, 26:4 S.9-17

Nielsen, Birthe K. (2009) Kap. 21: Den afdøde patient. *Sygeplejeprocedurer og – teknikker*. 2. udgave. Gads Forlag. Kopi på studienettet.

Nikolajsen L, Ilkjær S. Primære analgetika. I: Jensen TS, Dahl JB, Arendt-Nielsen L, redaktører. *Smerter: baggrund, evidens og behandling*. 2. udgave. København: FADL; 2009

Nortvedt Finn og Nortvedt Per (2004) *Smerte - Fænomen og forståelse*, Gads Forlag, København s. 13–29, s. 43–75, s. 86–99

O'Connor, Maja (2008) *Sorg som en to-sporet proces*. Omsorg: Nordisk tidsskrift for Palliativ Medisin. Vol 23. nr 1.

Olesen A. Supervisor i sundhedsvæsenet. I: Juutilainen A, redaktør. *Supervision i sundhedsprofessioner*. 1. udgave. Juutilainen og Reitzels Forlag; 2008. s.14-29.

Overgaard, A.E. (2004) *Omsorgsetik og lidelse*, in *Tidsskrift for fag og tro, KKFS nr.2/2004*

- Palliationsvejledning. København: Dansk Selskab for Almen Medicin; 2004 s. 33-57.
- Raunkiær, Mette (2008). Udviklingen af den palliative indsats I Danmark I perioden 1985-2001 og forestillinger om den gode død. I: *Sygeplejersken*, Vol, 108:7, s 58 - 69.
- Raunkiær M. Døden i eget hjem. I: Holen M, Winther B, redaktører. Akut, kritisk og kompleks sygepleje. København: Munksgaard Danmark; 2009 s.159-176
- Rehnsfelt, Arne & Eriksson, Katie (2004) The progression of suffering implies alleviated suffering. In *Scandinavia Journal of Caring Science*; 2004,18; pp 264–272
- Rustøen, T. 2001, *Håp og livskvalitet: en utfordring for sykepleieren?* Gyldendal Akademisk, Oslo pp.42-56.
- Rycroft-Malone J, Seers K, Titchen A, Harvey G, Kitson A, McCormac B. What counts as evidence in evidence-based practice? *Journal of Advanced Nursing* 2004;47(1):81-90
- Rydahl-Hansen S. Lidelse – som beskrevet i uhelbredeligt kræftsye patienters sygeplejediagnoser. *Vård i Norden* 2009; 29 (1): 4-8
- Rydahl-Hansen S. Den totale smerte. *Klinisk Sygepleje* 2006;20(2):15-23
- Rydahl-Hansen S. Fra palliativ medicin og symptomlindring til palliativ indsats – i et bruger- og patientperspektiv. *Omsorg* 2008;25(2):39-43.
- Rydahl-Hansen, Susan (2003) *Hospitalsindlagte patienters oplevede lidelse i livet med uhelbredelig kræft*. Ph.d.-afhandling, Det Sundhedsvidenskabelige Fakultet, Institut for Sygeplejevidenskab, Århus Universitet 2003
- Schärfe, G, Rosenkvist, S (2008) Bliv parat til åndelig omsorg. *Sygeplejersken*. Årgang 108 (Nr. 5). s. 44-49.
- Simmelsgaard, L. 2005, "Dyspnø hos uhelbredeligt syge og døende patienter", *Sygeplejersken*, vol. 105, no. 16, pp. 30-44
- Sjøgren P, Pedersen L. Cancersmertetilstande – epidemiologi, ætiologi og behandling. I: Jensen TS, Dahl JB, Arendt-Nielsen L, redaktører. *Smerter: baggrund, evidens og behandling*. 2. udgave. København: FADL; 2009
- Skiveren, J. 2005, "Smerter" in *Sygeplejens fundament* 2, eds. J. Bydam & J.M. Hansen, Nyt Nordisk Forlag, København, pp. 117-144
- Skiveren, J. & Frandsen, J. 2001, "Vurdering af smertens intensitet hos den smertepåvirkede patient", *Sygeplejersken*, vol. 101, no. 19, pp. 28-35.
- Skytt Anne-Marie (2007). Sygepleje til patienter med smerter. I: I: Nielsen Birthe Kamp (red.): *Sygeplejebogen 2-1. del: teori og metode*. 2.udg. København: Gads Forlag. S. 369-407

Stifoss-Hansen, H, Kallenberg, K (1999) *Livssyn, sundhed og sygdom*. Hans Reitzels Forlag, København. s. 139-154.

Sundhedsstyrelsen. Vejledning i medikamentel palliation i terminalfasen.. København: Sundhedsstyrelsen; 2002

Sundhedsstyrelsen: Faglige retningslinjer for den palliative indsats. Omsorg for alvorligt syge og døende. http://www.sst.dk/publ/publ1999/palliativ_indsats/index.html

Svarre, H (2001) Når man har smerter hele tiden. I: Fasting, Ulla & Lundorff, Lena (red). *Smerter og smertebehandling i klinisk praksis*. København: Munksgaard, Danmark. 1. Udg. S 49-59.

The Marie Curie Palliative Care Institute. Liverpool Care Pathway for the Dying Patient (LCP). Liverpool: The Marie Curie Palliative Care Institute.

Travelbee, J. 2002, *Mellemmenneskelige aspekter i sygepleje*, Munksgaard Danmark, Kbh. pp.107-114,155-191.

Travelbee, Joyce (2002): *Begreb: Lidelse*, s. 90-106 og *Sygdom og lidelse som menneskelige erfaringer*, s. 115-120 in *Mellemmenneskelige aspekter i sygepleje*, 1.udgave, 1.oplag, Munksgaards Bogklubber

Travelbee, Joyce (2002): *Definition af termen "at finde mening i sygdom og lidelse"*, in "Mellemmenneskelige aspekter i sygepleje". 1.udgave, 1.oplag, Munksgaards Bogklubber, s. 205-237

Ved livets afslutning: Palliativ behandling af den uhelbredelige patient og omsorg for patientens pårørende: patientforløbsstandard nr. 2.19.1. Århus N: Institut for Kvalitet og Akkreditering i Sundhedsvæsenet; opdateret 31.10.2009

Ved livets afslutning: Omsorg for den afdøde patient: patientforløbsstandard nr. 2.19.2. Århus N: Institut for Kvalitet og Akkreditering i Sundhedsvæsenet; opdateret 311009

VEJ nr. 10101 af 19/12/2006: Vejledning om ligsyn, indberetning af dødsfald til politiet og dødsattester m.v.

Vejlgaard, T. & Rasmussen, T.R. 2007, "Palliativ indsats ved kronisk obstruktiv lungesygdom" in *Palliasjon: nordisk lærebog*, ed. S. Kaasa, 2nd edn, Gyldendal Akademisk, Oslo, pp. 605-617.

Weibull, Anna, Olesen Frede, & Neergaard, Mette A sbjoern (2008). Caregivers' active role in palliative home care– to encourage or to dissuade? A qualitative descriptive study. *BMC Palliative Care*. Vol 7:15

Venborg, Annegrethe (2009). At indfange det lys, som patienten ser. Tema: Palliation. Fokus på kræft og sygepleje. Vol, 29:2, s. 14 – 22

Venborg A. Sygepleje ved livets afslutning. I: Winther B, Suhr L, redaktører. *Basisbog i sygepleje – Krop og velvære*. København: Munksgaard Danmark; 2007 s. 350-380, 409-412

Winther, Bodil og Halskov Madsen, Kirsten (2006) Lindrende sygepleje – en begrebsafklaring. In *Vård i Norden*, publ.no. 82, vol. 26, no.4, pp 41 – 43

Winther, Bodil og Halskov Madsen, Kirsten (2006) *Projektrapport "Lindrende sygepleje"* Udgivet af Udviklingsinitiativet for Sygeplejerskolerne I Århus Amt, oktober 2006. Rapport nr.6

WHO. Definition of Palliative Care World Health Organisation. WHO; 2002

Østergaard J, Ottesen S, Damkier A. Den døende patient. *Ugeskrift for læger* 2007;169(44): 3768-3771

Som det fremgår af den omfattende emne- og begrebsliste samt litteraturen er sygeplejerskeuddannelsen den af de syv uddannelser, der har størst og lektionsmæssigt mest fokus på uddannelse og kvalificering til den palliative indsats.

Modul 10 (5. semester) i sygeplejerskeuddannelsen afsluttes med eksamen med ekstern bedømmelse, hvorfor der sikres et grundlæggende fagligt niveau i forhold til emnet. En del studerende fordyber sig derudover i emnet i deres studier i klinikken, i andre teoretiske opgaver eller i deres bachelorprojekt.

Fysioterapeutuddannelsen

Data fra fysioterapeutuddannelsen, der udbydes i VIA University College i Århus og Holstebro.

I Bekendtgørelsen om uddannelsen til professionsbachelor i fysioterapi og studieordningen for fysioterapeutuddannelsen fremgår det under fysioterapeutens virksomhedsfelt:

"De sundhedsydelser, som fysioterapeuten tilbyder, er at udføre, lede og formidle fysioterapi inden for udredning, diagnostik, behandling, lindring, sundhedsfremme, bevarelse af sundhed, sygdomsforebyggelse og rehabilitering".

(Undervisningsministeriet 2008, s. 9).

Endvidere fremgår det af studieordningen at palliation indgår som begreb på modul 9, hvor der studeres "Klinisk ræsonnering og – beslutningstagning", idet der anføres om modulets læringsudbytte, at den studerende skal opnå at kunne:

"Vejlede og rådgive patienten i forhold til rehabilitering, forebyggelse og palliation".

[.....]

"Inddrage mono og tværfaglige samarbejdsparter i forbindelse med en sundhedsfaglig intervention".

(Undervisningsministeriet 2008, s. 27).

Modul 9 afvikles i efterårssemestret 2010 første gang på de to uddannelsessteder og af undervisningsplanen fremgår, at der er afsat en uges undervisning til emnet Palliativ fysioterapi. Herunder indgår underemner som: Palliation generelt, Det palliative begreb og Fysioterapi ift. palliation. Endelige er der indlagt et besøg på Hospice. Der er altså tale om, at palliativ indsats først nu med den reviderede uddannelse fra 2008 indgår som særligt fokusområde i uddannelsen.

Efter modulet har den studerende opnået et læringsudbytte hvor den studerende kan vejlede og rådgive patienten i forhold til rehabilitering, forebyggelse og palliation

Det er ikke oplyst, om der er indlagt eksaminer eller prøver, som omhandler palliativ indsats.

Litteraturen består af:

Carlsen, B. (2010) Vigtig fysioterapi i en palliativ fase, *Fysioterapeuten (no)* 6, 20-24. Lokaliseret 15.06.10 på: http://www.fysioterapeuten.no/xp/pub/mx/filer/0610_Fagartikkel_2_494653.pdf

Helbostad JL, Paltiel H, Frantzen T-L (2007) Fysioterapi. I: Kaasa, S (red.) *Palliasjon. Nordisk lærebog*. Oslo: Gyldendal Akademisk, pp 631-649 (kap. 41)

Og til supplerende studier:

Vejlgaard, T. (2010) Indsatsen overfor alvorligt syge og døende set fra et sundhedsfagligt perspektiv. *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund*, no 12, pp 11-22

Ergoterapeutuddannelsen

Data fra ergoterapeutuddannelsen, der udbydes i VIA University College i Århus og Holstebro.

I Bekendtgørelsen om uddannelsen til professionsbachelor i ergoterapi og i studieordningen for ergoterapeutuddannelsen (Undervisningsministeriet 2008) står der ikke noget vedrørende emner relateret til alvorligt syge og døende, og der undervises ikke i emner om døden eller palliation.

Under ergoterapeutens virksomhedsområder fremgår det:

”Ergoterapeuten har i samarbejde med andre sundhedsprofessionelle et ansvar i forhold til sundhedsfremmende, forebyggende, habiliterende, rehabiliterende,

(genoptrænende, behandlende samt kompenserende) opgaver”
(Undervisningsministeriet 2008, s. 8).

Der er ikke indlagt eksaminer eller prøver, som handler om emner relateret til ergoterapeutens ansvar og opgaver i relation til palliativ indsats.

Socialrådgiveruddannelsen

Data fra socialrådgiveruddannelsen, der udbydes i VIA University College i Århus og Holstebro.

I studieordningen for socialrådgiveruddannelsen står der ikke noget vedrørende undervisning om palliativ indsats eller emner relateret til alvorligt syge og døende.

På 3. semester den almen linje indenfor det juridiske fagområde undervises der ikke direkte i emnet, men emnet berøres perifert i 4 lektioner ift. Servicelovens, Sundhedslovens og Psykiatrilovens regler om selvbestemmelse og tvang og ift. behandling og omsorg.

Litteraturen består af tekster fra jura, herunder:

Grundlovens §§ 71 og 72 EMRK, artikel 8.

Sundhedslovens kap. 1, 4, 5, 8 og 9 og 40.

Lov om anvendelse af tvang i psykiatrien kap. 1- 4a.

Servicelovens § 1, §§ 81 og 82 samt § 101 og §§ 124 – 129.

Værgemålslovens §§ 5 – 9.

Endvidere undervises der i sorg og krise, hvor palliativ indsats behandles. Dette forgår i faget psykologi og indgår i undervisningen på 3. 5. og 6. semester med 19 lektioner (på Århus skolen).

Litteraturen der anvendes er:

Daidsen-Nielsen, Marianne, Leick, Nini (2001) Den nødvendige smerte, Kbh. Gyldendal Uddannelse.

Dyregrov, Alte (2007): Sorg hos børn, Dansk psykologisk Forlag.

Film: Tro - håb og Batman”, om børns sorg og fortrolighed.

Endelig indgår vejledning om palliativ indsats if. m. nogle studerendes udarbejdelse af bachelorprojektet på 7. semester. Især psykologerne giver en del vejledning inden for emnet i forhold til de projekter, de studerende arbejder med.

Medicin

Data fra Århus Universitet

Der er ikke et selvstændigt fag, der hedder palliativ indsats.

Medicin på 6. semester i kandidatuddannelsen har et læringsmål, der hedder ”At beskrive principper for sundhedsfremme, forebyggelse og behandling af almindelige medicinske sygdomme, herunder principperne for palliativ behandling”.

Kirurgi på 6. semester i kandidatuddannelsen har et læringsmål, der hedder

”At beskrive principper for palliativ behandling”.

Der forelæses i palliation (uafklaret hvor mange lektioner) og pensum er Medicinsk og Kirurgisk Kompendium, hvor den palliative indsats indgår under de enkelte sygdomme, hvis det er relevant. Der kan indgå bispørgsmål i palliation til embedseksamen i både medicin og kirurgi.

Psykologi

Data fra Århus Universitet

Fra psykologistudiet oplyses, at der ikke undervises i palliativ indsats eller berørte emner.

Teologi

Data fra Århus Universitet

På det teologiske fakultet undervises ikke i palliativ indsats. Tilgangen til teologi er mere videnskabelig end praktisk orienteret.

For teologer, der ønsker at blive uddannet som præst, udbydes efteruddannelse på

Pastoralseminariet i Århus, hvorfra det oplyses, at præster uddannes i den palliative indsats som en

kort videreuddannelse i faget "Sjælesorg", hvor palliation er et delemne.

Til faget "Sjælesorg og døden" er afsat 24 timer + 6 timers samtaletræning. Af dem indgår 3 timer om åndelig omsorg for døende. Emnet breder sig ind i de andre timer. F.eks. om skyld, håb, begravelsessamtaler m.m. Der er ingen eksamen i faget, derimod præsenspligt, og de studerende træner i samtale med døende med supervisor. Der er ikke noget decideret pensum til faget, men de studerende får en litteratur liste udleveret som også rummer sjælesorg for døende.

Litteraturliste til faget: "Sjælesorg og døden"

Elisabeth Kübler-Ross: Døden og den døende, Gyldendal 1973.

Døds kvalitet. Tværfaglige overvejelser om døden. Red. Peder Nørgaard Højen. Århus 86, Anis.
Døden - at sige verden ret farvel. Red. Jan Lindhardt og Mogens Stiller Kjærgaard. Munksgaard 1987.

Marianne Davidsen-Nielsen og Nini Leick: Den nødvendige smerte. Socialpædagogisk Bibliotek. Munksgaard 1987.

De efterladte. Kritisk Forum nr. 47 (1992).

Selv mord - den sidste udvej? Kritisk Forum nr. 44 (1991)

Johannes Møllehave: Til trøst. Bogen er skrevet med udgangspunkt i S. Kierkegaard som sjælesørger.

Bente Chemnitz. Kom i den sidste nattevagt. Kbh. 95.

Bente Chemnitz, Er det min skyld, eller hvad er meningen? København 1997.

Kirsten Bøggild, Universets sorg. Anis 2000.

Sammenfatning af kortlægningen

Kortlægningen er foretaget i syv mellemlange og videregående uddannelser, der udbydes fra Via University College og Århus Universitet, hvor der grunduddannes og kvalificeres fagprofessionelle til den palliative indsats i det geografiske område, som ca. dækker Region Midt.

Det drejer sig om socialrådgiver-, ergoterapeut-, fysioterapeut- og sygeplejerskeuddannelsen, samt medicin-, psykologi- og teologistudiet. Det er fra disse uddannelser fagprofessionelle på akademisk niveau kvalificeres til at løse pleje-, behandlings-, omsorgs-, støtte- og terapeutiske opgaver blandt uhelbredeligt syge og døende mennesker på basisniveauet.

De tre universitetsuddannelser har i deres uddannelsesrettelæggelse ingen eller kun indirekte eller i perifer grad fokus på palliative fagprofessionelle opgaver. Dvs. det ser ud til, at det kun er muligt for de fagprofessionelle med baggrund i disse uddannelser at kvalificere sig til palliativ indsats gennem deres professionelle arbejde og efter- og videreuddannelse³.

De fire professionsuddannelser har vidt forskellige foci i forhold til palliativ indsats. Kun fysioterapeutuddannelsen har i studieordningen indskrevet begrebet.

Sygeplejerskeuddannelsen er den uddannelse, som i videst udstrækning underviser og eksaminerer i palliativ indsats, og dermed lever op til Sundhedsstyrelsens anbefalinger for øget fokus på uddannelse til dette område⁴. Det er da også sygeplejerskeuddannelsen, som jf. kortlægning fra www.pavi.dk leverer flest fagprofessionelle til klinisk palliativ praksis såvel i primær som i sekundær sundhedsvæsen.

Uden der på de fem sygeplejerskoler i VIA har været etableret et egentligt samarbejde om at etablere fælles uddannelsesplaner, litteraturopgivelser og prøver er det alligevel tydeligt, at der er en stor grad af sammenfald i planerne vedrørende det palliative emne.

Vi kan på baggrund af kendskab til og erfaring fra landsdækkende kontakter, herunder censorvirksomhed have en fornemmelse af, men ingen sikker viden om, at det fremanalyserede resultat af kortlægningen kan generaliseres til resten af landets uddannelsesinstitutioner.

---

³ Se for efter- og videreuddannelser i palliativ indsats på <http://www.pavi.dk/Uddannelse.aspx>

⁴ Kræftplan III, der har særligt fokus på palliativ indsats er i skrivende stund tæt på at blive lanceret. Oplægget er sendt til indenrigs- og sundhedsministeren den 11. juni 2010. Sundhedsstyrelsens reviderede sundhedsfaglige oplæg er vedlagt på dette link.

<http://www.sst.dk/publ/Publ2010/PLAN/Kraeft/StyrketIndsatsPaaKraeftomraadet2010.pdf>

Referencer:

Viola - Videncenter for Omsorg, Liv og Aldring

<http://www2.viauc.dk/udvikling/aeldre/Sider/viola.aspx>

Palliativt Videncenter. 2010. <http://www.pavi.dk/ForskningOgUdvikling/kortlaegning.aspx>

Sundhedsstyrelsen. www.sst.dk

Sundhedsstyrelsen. Dødsårsagsregisteret 2008

<http://www.sst.dk/Indberetning%20og%20statistik/Doedsaarsagsregisteret.aspx>

WHO's mål for den palliative indsats, jf. Sundhedsstyrelsen 2010.

http://www.sst.dk/Planlaegning%20og%20kvalitet/Smertelindring/WHOS_maal.aspx

Undervisningsministeriet 2008. Bekendtgørelse og studieordning for uddannelsen til professionsbachelor i sygepleje BEK nr. 29 af 24/01/2008.

Undervisningsministeriet 2008. Bekendtgørelsen om uddannelsen til professionsbachelor i fysioterapi BEK nr.831 af 15/08/2008.

Undervisningsministeriet 2008. Bekendtgørelsen om uddannelsen til professionsbachelor i ergoterapi BEK nr.832 af 15/08/2008.

Undervisningsministeriet 2002. Bekendtgørelsen om uddannelsen til Socialrådgiver BEK nr.536 af 28/06/2002.